

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)
Volume 4 Issue 4, p. 293-316, November 2012

Enver Hoca Döneminde Arnavutluk'ta Din-Devlet İlişkisi *Religion And State Relations in Albania During the Enver Hoxha Period*

Dr. Ali ÖZKAN

Öz

Enver Hoca(1908-1985) İkinci Dünya Savaşı'nda Partizan birlikleriyle birlikte mücadele ederek ülkesini İtalyan ve Alman işgalinden kurtarmış ve bağımsız bir Arnavutluk yaratmıştır. Böylece Arnavutluk için bir ulusal kahraman olarak iktidarı ele geçirmiş ve kesintisiz olarak kırk yıl Arnavutluk'u yönetmiştir. Marksist-Leninist İdeoloji ile Stalinist bir anlayışı benimseyen Enver Hoca diktatör bir yönetim biçimi uygulamış ve ülkesini ileri devletler seviyesine çıkarmak için çalışmıştır. Bu kapsamda bir yandan eğitim ve kadın hakları konularında başarılar elde etmişse de diğer yandan ifade ve inanç özgürlüğü, seyahat etme özgürlüğü gibi insanların en temel hak ve özgürlüklerini kısmen veya tamamen kaldırmıştır.

Enver Hoca iktidara geldiği andan itibaren dine olumsuz bakmıştır. Marksist ideolojiyi takip ederek, dini insanları uyuşturan bir afyon gibi görmüştür. Enver Hoca bazı tedbirlerle Arnavutluk'ta tüm dinleri yirmi yıl içinde kaldırmayı hedeflemiştir. Nihayet 1967'de Arnavutluk'u dinsiz devleti ilan etmiş, 1976'da dine karşı bazı maddeleri olan yeni bir anayasa çıkarmıştır. Ancak ne yasak konulursa konulsun insanların inançlarına yasaklar ile engel olunamayacağı bir kez daha görülmüştür. Enver Hoca'nın ölümünden kısa süre sonra 1990'da Arnavutluk tekrar din ve inanç özgürlüğüne kavuşmuştur.

Anahtar Kelimeler: *Enver Hoca, Arnavutluk, din-devlet ilişkisi*

Abstract

Enver Hoxha and his Partizan comrades fought against the invader armies of Germany and Italy during World War II and created an independent Albanian state. Thereafter, Enver Hoxha ruled the country continuously for forty years. Enver Hoxha implemented a dictatorial form of government. He enjoyed Marxist-Leninist ideology and Stalinist political view and did his best to develop his country when he was in power. In this context, on the one hand, he performed well particularly in education and women's right issues, on the other hand, he almost completely eliminated the basic human rights of his people, such as the freedom of expression, freedom of religion and traveling.

Enver Hoxha had a negative idea on religion since he came to power. He saw the religion as the opium of masses. He aimed to eliminate all religion in Albania within twenty years with some measures. He declared Albania an atheist state and assigned a new constitution, which had some rules against religion. However, it was seen that no one can prevent the freedom of religion through prohibition. Albania gained its freedom of religion and belief in 1990 shortly after the death of Enver Hoxha.

Key Words: *Enver Hoxha, Albania, state-religion affairs*

Giriş

Enver Hoca¹, 1945-1985 yılları arasında Arnavutluk'u Marksist-Leninist ideoloji ve Stalinist dikta yönetimi ile kesintisiz olarak kırk yıl yönetmiştir. Diktatörsel yönetim şekli ile Arnavutluk, Hoca döneminde dünyaya kapalı bir kutu haline gelmiştir. Enver Hoca'nın 1985'de ölümünden sonra bu karanlık dönemle ilgili birçok hususun aydınlığa kavuşturulması ihtiyacı doğmuştur.

Enver Hoca dönemini inceleyenler O'nun başta kadın hakları ve eğitim, sağlık olmak üzere bazı konularda ülkesini geliştirmek için çaba gösterdiğini kabul ederler. Bunun yanında Enver Hoca'nın din kavramını yok sayarak ülkesini 1967'de "dinsiz" devlet ilan etmesi, dinsizliği 1976'da yeni Arnavutluk Anayasası'na eklemesi, halkını en temel insan hakkı sayılabilen inanç özgürlüğünden mahrum bırakması, Enver Hoca döneminin karanlık yönleri olarak öne çıkmıştır. Dolayısıyla Enver Hoca döneminde Arnavutluk'ta din ve dini inanışların gerçek anlamda ciddi şekilde erozyona uğradığı görülmüştür. Enver Hoca'nın söz konusu din anlayışı ölümünden sonra bile birçok yönü ile gündemde kalmıştır. Enver Hoca'nın iktidarda bulunduğu süre içerisinde dinlere karşı bakış açısı beklenenden çok farklı olmuştur. Enver Hoca'nın söz konusu din anlayışı ölümünden sonra bile birçok yönü ile gündemde kalmıştır.

I. Enver Hoca Dönemi Öncesinde Arnavutluk'ta Dini Hayat

Arnavutluk çeşitli dinlerin ve kültürel zenginliklerin olduğu ülkelerden biridir.² Arnavutluk'ta din, ailevi ve bölgesel gelenekler açısından önem arz etmektedir. Bununla birlikte ulusal olarak din, ayırt edici bir özellik taşımamaktadır.³ Arnavutluk'ta dini fanatizm hiçbir zaman olmamıştır. Dinler arasında aşırı bir ayrıcalık da tespit edilmemiştir. Bundan dolayı, Arnavutluk'un büyük kısmında yirminci yüzyılın başından bugüne Müslümanlar ve Hıristiyanlar arasındaki evlilikler normal karşılanmıştır.⁴

¹ Enver Hoca 16 Ekim 1908'de orta-üst sınıftan gelen esnaf, toprak sahibi, vatansever ve dindar Müslüman Gjirokastra ailesinin çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Bkz. R.J. Crampton, "Themes-Balkan Communist Leaders" *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Volume 6, Number 3, (December 2004), s. 213; Elez Biberaj, *Albania-A Socialist Maverick*, (San Francisco and Oxford, USA, 1990), s. 16; Babası Enver Hoca'ya Enver adını, İttihat ve Terakki Partisi'nin liderlerinden Enver Paşa'ya olan hayranlığından dolayı vermiştir. Çünkü Enver Paşa Balkan coğrafyasında, M. Kemal Atatürk'ten sonra en çok tanınan ve sevilen bir kişi olmuştur. Cemalettin Taşkıran, *Balkanlarda İzlerimiz*, (Ankara, 2010), s. 58.

² Jan Drabek, "Albania in Focus-Report From Albania-A Former Ambassador Finds Both Hope and Despair in Albania", *The New Presence: The Prague Journal of Central European Affairs*, Prag-Çekoslovakya, (Autumn 2005), s. 37.

³ Stephen Schwartz, " 'Enverists' and 'Titoists' – Communism and Islam in Albania and Kosova, 1941–99: From the Partisan Movement of the Second World War to the Kosova Liberation" *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol.25, 1(March 2009), s. 49.

⁴ Bütün gruplar birbirlerine kaynaşmış, Ortodoks'la Sünni Müslüman, Sünni Müslüman ile Şii Müslüman, Şii Müslüman ile Ortodoks Hıristiyanları birbirlerine kız alıp vermişlerdir. Arnavutluk'un dini hoşgörüsünün tabanında Osmanlı İmparatorluğu'nun yönetiminde bulunduğu 500 seneye yakın bir sürede dünyada örnek olarak gösterilecek bir idarenin olması yatmaktadır. Bunun yanında Osmanlı idaresinin en etkin yerlerinde makamları sadrazamlığa kadar çıkan birçok Arnavut'un kendi

Arnavutluk'ta dinler arası diyalog tarih boyunca büyük ölçüde sağlanmıştır. Arnavutluk'ta büyük dinler İslamiyet (%70) ve Hıristiyanlıktır (Ortodoks (%20) ve Roma Katolik (%10)).⁵ Ülkenin kuzeyinde Katolik Hıristiyanlar ve Müslümanlar, güneyinde Ortodoks Hıristiyanlar, orta kesiminde ise daha ziyade Müslümanlar bulunmaktadır. Hıristiyan dininin ülkenin kuzeyinde ve güneyinde iki ayrı yapıda olmasının nedeni Roma İmparatorluğu yönetiminin M.S. 395'te ikiye ayrılmasından dolayıdır. Arnavutluk' un İslamiyet'i kabul etmesi ise tamamı ile Osmanlı idaresi altında olduğu dönemde gerçekleşmiştir.⁶

Arnavutluk 1912 yılında bağımsızlığını kazanmıştır. Bağımsızlığa kadar Müslüman olanlara Türk, Hıristiyan olanlardan Katoliklere Latin, Ortodokslara ise Yunan denilmiştir. Enver Hoca döneminden önce, 1938 yılında dini ayırımın aşağıdaki oranlarda gerçekleştiği görülmüştür. Hıristiyanlar (Katolikler: %10, Ortodokslar: %21) ve Müslümanlar (Sünni Müslümanlar: %54, Şii Müslümanlar: %15) olmuştur.⁷

Bu durum Enver Hoca döneminde de büyük oranda değişmemiştir. Nitekim 1942'de yapılan İtalyan istatistik bilgilerine göre Arnavutluk nüfusu 1.128.143 olarak tespit edilmiştir. Bu nüfusun 779.417'si (%69'u) Müslüman, 232.320'si (%21) Hıristiyan Ortodoks, 116.259'u (%10) ise Hıristiyan Katolik olarak belirlenmiştir.⁸ Diğer bir deyişle Enver Hoca döneminde ülke içinde dini yapı %70 Müslüman, %30 Hıristiyan (%20 Hıristiyan Ortodoks ve %10 Hıristiyan Katolik) şekilde aynı kalmıştır.⁹

1. Roma Katolik Hıristiyanlar

Enver Hoca döneminde Katolik Kilisesi İşkodra'da merkezdeki Başpiskopos ve buna bağlı Lezha, Sappo Pulti'de bulunan yardımcı piskoposlar ile Durres'ta bulunan başpiskopos ve buna bağlı olan piskoposlar ve Orosh merkezli Mirtida'da bağımsız olarak bulunan Nullius Başrahipliğinden oluşmuştur.¹⁰

2. Ortodoks Hıristiyanlar

Arnavut Ortodoks Kilisesi 13 Şubat 1929 tarihinde istiklalini ilan etmiş ve Fener Rum Patrikhanesi ile ilişkisini kesmiştir. Arnavutluk'ta ki Ortodoks Cemaati din birliğiyle Yunanlıların ve Patrikhanenin az çok nüfuzu altında bulunmaktaydı. Yunanlılar ırk birliği derecesinde gördükleri kilise bağdaşlığından istifade ederek bir gün Arnavutluğu ele geçirmeyi

toplumlarına kazandırdığı kültür de ayrıca önemlidir. Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*, (Çeviren: Ali Taner), (İstanbul, 1998), s. 150.

⁵ Agim Neza, *Albania*, (Tirana, 1997), s. 10.

⁶ Georgia E. Beilmann, *Albania: Religion, Identity and Solidarity*, (USA, 2005), s. 16.

⁷ Finngeir Hiorth, "Albania: An Atheistic State?", http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/Hiorth_Albania_articles_previous.pdf İT: 08 Temmuz 2012

⁸ Robert Elsie, *Historical Dictionary of Albania, European Historical Dictionaries*, No:42, 2004, s. 357.

⁹ Ernest O. Hauser, "The Red Rape of Albania", *The Saturday Evening Post*, Bari-Italy, November 26, 1949, s. 26-27, 116-118.

¹⁰ Edwin E. Jacques, *The Albanians: An Ethnic History from Prehistoric Times to the Present*, Volume 2, (North Carolina, USA, 2009), s. 455.

emel edinmişlerdi.¹¹ Bu durum karşısında Ortodoks Hıristiyanlar Tiran'da bulunan Başpiskopos tarafından yönetilmiştir. Tiran-Durres Başpiskoposluğu Tiran, Durres, İşkodra, Kavala ve Elbasan bölgelerini kapsamıştır. Berat Başpiskoposluğu ise Berat, Vlora, Fier ve Lushnja olmak üzere dört bölgeden meydana gelmiştir. Gjirokastra Başpiskoposluğu da altı bölgeye ayrılmıştır. Bunlar Gjirokastra, Pogoni, Delvina, Saranda, Himara ve Permeti'den meydana gelmiştir. Korça Başpiskoposluğu ise Korça, Kolonjja Leskovik ve Pogradec olmak üzere dört bölgeden oluşmuştur.¹²

3. Sünni Müslümanlar

Sünni Müslümanlar da Katolik Kilisesi gibi bir teşkilat yapılanmasına sahip olmuştur. Sünni Müslümanların dini işlerini yürütmek üzere bir Baş Müftü ve ona bağlı her biri ayrı bir baş müftü tarafından yönetilen dört merkez bulunmuştur. Her merkezin birçok alt merkezi bulunmakta ve bunlar da birer müftü veya hukuki olarak görevlendirilmiş kişilerce yönetilmiştir. Bu dört merkez; Tiran (alt merkezleri, Tiran, Elbasan, Durres ve Peshkopia), İşkodra (alt merkezleri İşkodra ve Kukës), Korça (alt merkezleri bulunmamaktadır) ve Vlora (alt merkezleri Vlora, Gjirokastra ve Berat'tır). Bu merkezlerin dışında birçok kasaba ve şehirde yerel müftüler oluşturulmuştur.¹³

4. Bektaşî Müslümanlar

Bektaşî Müslümanların çok açıkça belirgin manevi bir teşkilatı olmuştur. Bektaşî dini teşkilatı her biri bir "baba" tarafından yönetilen altı dini bölgeye ayrılmıştır. Bütün bölgeler "dede" olarak isimlendirilen büyük bir dini lidere bağlanmıştır. Bektaşîlerin dini ibadet yerleri "tekkeler" olmuştur. Arnavutluk'ta bulunan Bektaşî bölgeleri Kruja (Durres, İşkodra ve Peshkopia), Elbasan (Elbasan, Gramshi ve Martaneshi), Korça (Korça ve Erseka), Gjirokastra (Gjirokastra, Tepelena, Sarada ve Kuchi), Berat (Berat ve Pertmeti) ve Vlora (Vlora ve Fier)'den meydana gelmiştir.¹⁴

Arnavutluk 1912'de bağımsızlığını kazanmasından sonra Türkiye Cumhuriyeti kurulunca hep Türkiye Cumhuriyeti'ni yakinen takip etmiştir. Nitekim Arnavutluk Ergeri (Gjirokastra) da yayımlanan *Demokrasiya* adlı gazetenin 22 Mart 1932 tarihli "İyi Türkiye" başlıklı bir makalede Kemalist Türkiye övülmüş, Atatürk'ün yeni Türkiye'sine taptıklarını ifade etmiş, bu gelişmeyi anlamayan vatandaşlarını da eleştirmiştir.¹⁵ Arnavutluk'da iki savaş dönemi arasında iktidarda olan Kral Ahmet Zogu da başta din ve laiklik ile ilgili devrimleri yakından takip etmiş o da laik sistemi benimseyerek ortaokullara din eğitimini almamıştır. Bu tarihe kadar ve bu tarihten sonra, ülkedeki Müslümanların dini eğitimi camilerin yanında açılan kurslarla sağlanmıştır.

1921-1944 yılları arasında ortaokullarda ülkenin iki dinli (İslam ve Hıristiyanlık) olmasının getireceği pratik zorluklar da ileri sürülerek din eğitimine yer verilmemiştir. Bu

¹¹ BCA, Fon Kodu:03010, Kutu No:233, Dosya No:570, Belge No:12.

¹² Jacques, *The Albanians*, s. 457.

¹³ Jacques, *The Albanians*, s. 455-456.

¹⁴ Jacques, *The Albanians*, s. 456.

¹⁵ BCA, Fon Kodu:03010, Kutu No:233, Dosya No:570, Belge No:19.

dönemde hocalar ve papazlar düzensiz olarak ortaokullara giderek öğrencilerin taleplerine göre din eğitimi vermişlerse de, sistemli ve programlı bir din eğitiminden bahsetmek mümkün değildir. Arnavutluk'taki devlet okullarında din derslerine yer verilmemesi II. Dünya Savaşından sonra ülkenin komünist yönetime geçmesiyle ağırlaşarak devam etmiştir. Ahmet Zogu, 1923'te zikir ve namazı yasaklamıştır. Enver Hoca'nın din düşmanlığının temelini bir bakıma Ahmet Zogu atmıştır.¹⁶

II. Enver Hoca Döneminde Arnavutluk'ta Dine Yaklaşım

Enver Hoca döneminde Avrupa'da çoğunluğu Müslüman olan tek devlet Arnavutluk kalmıştır. Din bütün Balkanlarda olduğu gibi Arnavutluk'ta da insanların öz kimliklerinin bir parçası olmuştur. Dine karşı resmi saldırılar II. Dünya Savaşı'ndan sonra komünistler iktidarı ele geçirdiğinde daha fazla artmıştır.

1. Albanizm:

Albanizm Enver Hoca tarafından Arnavut halkının tepkisini sindirmek için oluşturulan bir kavramdır. *Albanizm* tüm dinlerin yok sayılması ve bunların yerine Arnavutların kendilerinin bir din olduğu fikridir. Enver Hoca bu uygulamada yasakladığı dinlerin meydana getirdiği boşluğu Arnavutların dayanışması ve milliyetçilik ile doldurmak istemiştir. Bunu sağlamak için de Arnavutların pek de gönüllü olmadığı milliyetçilik kuruluşları oluşturmuştur. Enver Hoca'ya göre bir Arnavut'un gerçek Arnavut olabilmesi için dinden arındırılması gerekmektedir.¹⁷

Enver Hoca dini düşmanın bir hediyesi olarak görmüştü. Enver Hoca'ya göre İslam Türklerden, Ortodoksluk Yunanlılardan ve Katoliklik de İtalyanlardan gelmişti. Enver Hoca, komünizmin de Yugoslavya ve Sovyet Rusya'dan geldiğini hiç dikkate almamıştı. Enver Hoca kendi yarattığı *Albanizm* ile Arnavutluk'a yeni bir din kazandırmak istemiştir. Enver Hoca'ya göre *Albanizm* bir nevi vatanseverlik, halk müziği, spor, edebiyat karışımı bir kültürü temsil eden bir şey olarak kabul edilmişti.¹⁸

Enver Hoca dinin gereklerini yapmayı yasaklayınca, halk ibadeti açıkça yapamadığından gizli yapmış, ayrıca dini kimliklerini muhafaza etmek için de kapı tokmaklarına haç veya at nalı gibi dini hatırlatan semboller koyma yoluna gitmişlerdir. Bunu yaparken de bir bakıma komünist idareye tepki göstermeye çalışmışlardır.¹⁹

Enver Hoca döneminde yukarıda bahsedilen dinlerin dışında Arnavutluk'ta yaklaşık 200 Yahudi'nin bulunduğu tespit edilmiştir. Bu sayı yeni rejimin dine karşı uyguladığı politika nedeniyle 1989'a gelindiğinde 73'e düşmüştür.²⁰ Sünni ve Bektaşî Müslümanlarla, Katolik ve Ortodoks Hıristiyanları barındıran Arnavut toplumu, dindarlık düzeyi diğer Balkan ülkeleri

¹⁶ Mustafa Necati Özfatura, "Tarihten Günümüze Arnavutluk ve Gerçekler", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, 3, İstanbul, 16 (Temmuz-Ağustos 1997), s.1853-1858.

¹⁷ Beilmann, *Albania*, a.g.e., s. 43.

¹⁸ Jacques, *The Albanians*, s. 546.

¹⁹ Beilmann, *Albania*, s. 49.

²⁰ Elsie, a.g.e., s. 213.

kadar yüksek olmayan bir toplum görüntüsüne sahip olmuştur.²¹ Müslümanların Sünni ve Şii Hıristiyanların ise Katolik ve Ortodoks şeklinde ayrılmasının sebebinin her dinin temsilciliğini hamiliğini yapan ülkenin Arnavutluk'u kendi milli çıkarları doğrultusunda kullanmak istemesidir. Arnavut komünistler hiçbir zaman dini Marksist-Leninist düşüncenin tamamlayıcısı olarak görmemişler ve söz konusu çatışma ortamını sürdürmüşlerdir.²² Enver Hoca her ne kadar Bektaşî bir ailenin çocuğu olsa da O'na göre Arnavutluğun dini *Albanizm*'dir.²³ Bir başka deyişle Arnavutluk'ta din yoktur, Arnavutlar ateisttir.

2. Enver Hoca'nın Dinlere Karşı Olmasının Nedenleri

Arnavutluk'ta 1944 yılında komünist Enver Hoca'nın iktidara gelmesi ile dini yapı dramatik bir değişim geçirmiş ve dine karşı olumsuz bir tutum görülmüştür.²⁴ Din düşmanlığının Enver Hoca'ya nereden geldiği daima merak konusu olmuştur. Bunun birçok nedeni sayılabilir. Bunlardan ilki Enver Hoca'nın gerek iktidarı ele geçirdiğinde ve gerekse iktidarda kaldığı kırk yıl boyunca benimsediği komünist siyasi ideolojinin dine karşı olumsuz bakış açısıdır. Katı bir Marksist-Leninist olan Enver Hoca söz konusu ideolojinin çizgisinden ayrılmamıştır. Marksizm'in sınıf mücadelesi ile ulusal birliktelikte gözettiği husus devletin sadece ekonomik olarak değil dini alanlarda da farklılıkları gidermesi gerektiğini düşünmüştür. Hem Karl Marks hem de Vladimir Lenin, dini yapacakları devrimlerin önünde hep engel olarak görmüşlerdir.

Marksist-Leninist sınıf devriminde bundan dolayı dinsiz bir işçi sınıfı istenmiş ve tüm dini inançlar yasaklanmıştır. Marks ve Lenin din ile komünizmin birarada olamayacağını ve dolayısıyla din ile savaşmaları gerektiğini belirtmişlerdir. Birçok dine sahip olan Arnavutluk'ta Marksist-Leninist düşüncenin dini uygulamasını gerçekleştirmek hiç de kolay olmamıştır. Bu nedenle Enver Hoca dinsizleştirme sürecini yirmi yıla yaymış ve tedricen halkı dinsizleştirmeye yönelik tedbirler almıştır. 1946'da yapılan ilk anayasa ve 1950'deki anayasal değişiklikler dini inançların aleyhine bir yasaklama getirmemiştir.²⁵

Enver Hoca'nın din düşmanlığının arkasındaki ikinci neden Enver Hoca'nın yetiştiği dönemde Arnavutluk'ta ailesinden güçlü bir din eğitimi almamasıdır. Gençliğinde çok etkilendiği amcası dini değerlere önem vermeyen bir insandır. Üçüncü neden de Enver Hoca'nın iktidarı öncesinde Ahmet Zogu yönetiminde dini eğitim üzerinde yeteri kadar durulmamasıdır.

Dördüncü neden ise Enver Hoca'nın Sovyet lideri Josef Stalin'e karşı duyduğu yakın ilgi ve alakadır. Enver Hoca Josef Stalin'i adeta babası olarak görmüş ve O'nun yaptığı her şeyi örnek alarak uygulamıştır. Josef Stalin Vatikan'ı kendi gelişiminin önündeki engel, papazları ise Vatikan'ın haber elemanı olarak görmekte ve dolayısıyla dini ideolojilerin boş

²¹ Ersin Kalaycıoğlu, "Balkanlarda Milliyetçilik ve Siyasal Yaşam:1918-1939", *Murat Sarıca Adına Sempozyum 30-31 Ocak 1993*, (İstanbul, 1994), s. 49-67.

²² Hiorth, "Albania".

²³ Beilmann, *Albania*, s. 11.

²⁴ Halil Akman, *Paylaşılamayan Balkanlar*, (İstanbul, 2006), s. 153.

²⁵ Jacques, *The Albanians*, s. 446-449.

olduğunu ve insanları kötülüğe götürdüğünü düşünmüştür.²⁶ Stalin'in bu tutumu bire bir Enver Hoca tarafından kopya edilmiştir.

Enver Hoca'nın dine karşı oluşunun beşinci nedeni ise Sovyetler Birliği'nden kopup Çin Halk Cumhuriyeti'ne yaklaşması sonucu Çin'den ithal ettiği Kültür Devrimi ve söz konusu devrimin Arnavutluk'ta ki uygulamasıdır. Arnavutluk-Sovyetler Birliği arasındaki ilişkilerin dönüm noktalarından birisi 21 Ağustos 1968'de Varşova Pakti üyesi beş devletin (Sovyet Rusya, Polonya, Doğu Almanya, Macaristan ve Bulgaristan) askerleriyle Çekoslovakya'yı işgal etmesidir. İşgalci devletlerin lideri olan Sovyetler Birliği'nin Brejnev Doktrini ile herhangi bir ülkede sosyalizmin tehlikeye düşmesi halinde öteki sosyalist ülkelerin müdahalede bulunmaları gerektiğini savunması, Enver Hoca'nın korkulu rüyası olmaya devam etmiştir. Arnavutluk'un Çin Halk Cumhuriyeti'ne yönelmesinin temelini de bu işgal ve Brejnev Doktrini oluşturmuştur.²⁷

Aynı dönemlerde (1966) Arnavutluk beş asırdır aynı kültürü paylaştığı Türkiye ile kültür mübadelelerine ait protokol imzalamasına ve bu protokol kapsamında bazı bilim ve sanat adamlarının karşılıklı değişimini yapmasına rağmen, siyaseten iki ülkenin farklı ideolojilere sahip olmaları nedeniyle daha fazla Çin Halk Cumhuriyeti'nin etkisinde kalmıştır.²⁸ Bir yandan Türkiye'de komünist olanların hususi mahkemelerde yargılanması, Milli Eğitim sistemine giren komünist düşünceli öğretmenlerin tasviyesi ve diğer tedbirlerle komünizmin Türkiye'de taban bulması önlenmeye çalışılırken, diğer yandan Marksist-Leninist düşüncüyü her şeyin üstünde tutan bir lider olarak Enver Hoca'nın bu durumda Türkiye'yi kendine yakın işbirliği yapacak ülke olarak görmesi mümkün görülmemiştir.²⁹

Bu çerçevede Çin ile ilişkilerinin iyi olduğu dönemde Arnavutluk'un Mao Ze Dung'un tüm düşünce ve eylemlerini örnek aldığı ve benzer uygulamaları yaptığı görülmüş, ancak bu sistem Arnavutluk'ta uygulandığı zamanlarda da halkın ekonomik sıkıntı çektiği aşikâr olmuştur.³⁰

Enver Hoca'nın din karşıtlığının diğer bir sebebi de Enver Hoca'nın dinin özellikle Katolik Hıristiyan dininin çok fazla yabancı etkisinde olduğu düşüncesini taşımasıdır. Enver Hoca kendisinden önce ülkeyi yöneten Ahmet Zogu'nun bu etkiden çok zarar gördüğünü yaşayarak öğrenmiştir.

III. Enver Hoca'nın Din Karşıtı Uygulamaları

1946 Anayasası'nın 18. maddesi "tüm vatandaşların dinlerinde ve inançlarında serbest olmaları garanti edilmiştir" ve 15. maddesi de "dinlerindeki haklarından dolayı vatandaşların cezalandırılması yasaklanmıştır" demektedir. Enver Hoca ve yönetimi bu maddeleri anayasadan çıkarmamış ama dikkate de almayarak dine karşı tedbirler uygulamaya devam

²⁶ James C. McGowan, "Martyr For a Forgotten Country" *America*, March 2, 1991, s. 26-248.

²⁷ *Ulus Gazetesi*, 22 Ağustos 1969, s. 3; *Ulus Gazetesi*, 16 Eylül 1969, s. 3.

²⁸ BCA, Fon Kodu:030180102, Kutu No:199, Dosya No:68, Belge No:2.

²⁹ *Hürriyet Gazetesi*, 13 Ağustos 1950, s. 1.

³⁰ *Cumhuriyet Gazetesi*, "Arnavutluk Kamboçya ile Vietnam Arasında Arabuluculuk Yapmak İstiyor", 07 Ocak 1978, s. 3.

etmiştir.³¹ Bu durumda insanlar dini programları İtalya ve Yunanistan gibi diğer komşu ülkelerin radyolarından takip etmek zorunda kalmışlardır.³²

1946 Anayasası konuşma, basın, toplanma, din ve ibadet özgürlüğünü garanti etmiştir. Ayrıca Anayasa'da özel mülk edinme hakkı tanınmış, ırkçılığa karşı çıkmıştır.³³ Bununla birlikte bu anayasa büyük arazilerin, madenlerin, diğer tabii kaynakların, ulaştırma ve nakil araçlarının, radyo, bankalar vb. devletleştirildiğini ilan ederek söz konusu özgürlüklerin nasıl sağlanacağı konusunu başlangıçtan çıkmaza sokmuştur.³⁴ Bu kapsamda, komünist Arnavutluk yönetiminde ilk esaslı reform olan *Toprak Reformu* dini kuruluşların topraklarına ve mallarına devlet tarafından el konulması ile başlamıştır.³⁵

1944 yılında bir papazın, bir çocuğu vaftiz ettiği için idam edildiği haberleri yayılmıştır.³⁶ Her ne kadar Enver Hoca ve ekibi bu haberi yalanlamışsa da benzer akıbet birçok masum insanın başına gelmiştir.³⁷ 1945 yılında Katolik Kilisesi'nin mülküne göz dikilmiş, 1946 yılının sonuna kadar 20 Katolik papaz infaz edilmiş ve 40'dan fazlası ise hapis edilmiştir. Bu eylem yapılırken de anayasaya göre din özgürlüğü garanti altında gözüküştür. Ancak anayasa hiç de dikkate alınmamıştır.

Enver Hoca dikta yönetiminde istediği insanı vatan haini kabul ederek asma veya bazılarını mahkûm edip bazılarını da af etme yoluna gitmiştir.³⁸ Bu kapsamda en fazla baskı din adamlarına yapılmıştır. Nitekim 1946'nın ilkbahar aylarında, Ortodoks kilisesine, Bektaşî ve diğer Müslüman mezheplerine baskılara başlanmıştır. 1946'da dini kurumlar için izin verilen toprak miktarı 10 hektara indirilmiştir. Bu sınırlama, dini yapılanmanın hayır kurumlarına ve manastır ideolojisine sahip topluluklara yardım etme kapasitesini kısıtlamıştır.

Dini eğitim yasaklanmış ve eğitim yalnız devletin sorumluluğuna bırakılmıştır: devletin izni olmadan dini açıklama yapmak yasaklanmıştır. Nihayetinde 1945-46 yıllarında yapılan reformla dini komitelerin birçok taşınmaz arazileri ellerinden alınmıştır. Bu alım işi hep zor kullanılarak gerçekleştirilmiştir. 1947 yılında İsa'nın emirleri Arnavutluk'ta yasaklanmıştır.³⁹

Bu yıllarda dini komitelerin birçoğu çok zayıf duruma düşürülmüştür. Bu komiteler çeşitli zorluklarla fonksiyonlarını yapar hale gelmişlerdir. Bunlara ilave olarak 26 Kasım 1949 yılında Arnavutluk hükümeti, dini komitelerin komünist partiye bağlı olmalarını istemiştir. Dini liderler bu düşünceye karşı çıkmışlardır. 1951 yılında Arnavutluk hükümeti Katolik kilisesi için yeni bir statü uygulamıştır. Buna göre söz konusu kiliseden Vatikan ile ilişkilerini

³¹ Jacques, *The Albanians*, s. 458.

³² Beilmann, *Albania*, s. 12.

³³ Owen Pearson, *Albania as Dictatorship and Democracy: From Isolation to the Kosovo War (1946-1998)*, London, 2006, s. 19-20.

³⁴ *Ayın Tarihi*, Sayı:148, Ankara, (1-31 Mart 1946).

³⁵ Beilmann, *Albania*, s. 22-23.

³⁶ Anton Logoreci, *The Albanians-Europe's Forgotten Survivors*, London, 1977, s. 157; Alfred S. Regnery "Pilgrimage to Albania", *The American Spectator*, September 2010, s. 58-60; McGowan, a.g.m., s. 26-248.

³⁷ *Cumhuriyet Gazetesi*, "Arnavutluk'ta ki Papaz Casus Olduğu İçin İdam Edilmiş", 15 Nisan 1973, s. 3.

³⁸ *Ayın Tarihi*, Sayı:166, Ankara, (1-30 Eylül 1946).

³⁹ James S. O'donnell, *A Coming of Age Albania Under Enver Hoxha*, (USA, 1999), 138-140.

kesmesi istenmiş, aksi takdirde kurulan ilişkilerin yasal olarak kabul görülmeyeceği ifade edilmiştir.⁴⁰

Dine karşı olan Enver Hoca'nın uygulamalarından birini İçişleri Bakanı'na gösterdiği tepkide görmek mümkündür. Bu kapsamda Enver Hoca İçişleri Bakanı Tuk Jakova'yı azarlamış ve din adamlarından yeterince nefret etmediği için Merkez Komite üyeliğinden atmıştır.⁴¹ Enver Hoca dinin birleştirici özelliğini reddetmiş ve birleştirici rolün milliyetçilik olmasını istemiştir.⁴²

Enver Hoca daha iktidara geldiği ilk günlerden itibaren sürdürdüğü din düşmanlığını hem Müslümanlara (Sünni ve Bektaşî) hem de Hıristiyanlara (Katolik ve Ortodoks) karşı göstermiştir. 23 Mart 1947 tarihinde Belgrat kaynaklı bir haberde Arnavutluk Parlamentosu üyelerinden Bektaşî tarikatına mensup Albay Foya Martenşi ile Albay Derviş'in ihtilaflar sebebiyle öldürüldüğü bildirilmiştir.⁴³

15 Aralık 1948'de Katolik Kilisesi ve dini tarikatlar mal varlıklarından mahrum edilmiştir. Bazı papazların rütbeleri ve özellikle kilise hiyerarşisi yok edilmiştir. Kalan papazlar da polis ve onların ajanları tarafından tacize uğramıştır. Bazı kiliseler tiyatro, kafeterya ve dans salonlarına dönüştürülmüştür. Kutsal nesnelere halk meydanında satılmış veya hüremetsizce kullanılmıştır. Dini arşiv ve belgeler tahrip edilmiştir.⁴⁴

26 Ocak 1949'da Arnavutluk Hükümeti 743 sayılı kararnamesi ile dini kısıtlamalar getirmiştir. Hükümet dinin tüm kontrolünü eline almak için papazlara ait mektupların ve herhangi dini cemaatin verdiği ilanların devlet yetkililerince onaylanmasını zorunlu kılmış ve ayrıca dini organizasyonların devlete sadık olmasını istemiştir. Anılan hükümet kararnamesi iki ana dini toplulardan 90 gün içinde hükümete bağlılıklarını ifade eden bir yazı taslağı hazırlamalarını istemiştir.⁴⁵

26 Kasım 1949'da çıkarılan bir kanunla tüm dinlerin mensuplarının halk gücüne ve Arnavutluk Halk Cumhuriyeti'ne bağlı olması istenmiştir.⁴⁶ Enver Hoca döneminde Arnavutluk'ta ulusal homojenleşme düşüncesi etkin olmuş ve dinin neredeyse toptan yasaklanarak homojenleşme sağlanmaya çalışılmıştır.⁴⁷

Komünist rejimin dine karşı öfkesi öncelikle din adamlarına karşı olmuştur. Din adamlarını sahip olduğu kaynaklardan, kurumlardan, programlardan, ve ibadet yerlerinde serbest hareket etmekten yoksun eden yönetim, bu sefer direkt olarak din adamlarına yönelmiştir. Onları küçük düşürmek için üzerinde "insanlara karşı günah işledim" yazan elbiseler giydirilmiş sokak ve genel tuvalet temizletirilmiştir.⁴⁸

⁴⁰ Hiorth, "Albania".

⁴¹ Jacques, *The Albanians*, s. 454.

⁴² Beilmann, *Albania*, s. 23.

⁴³ *Ayın Tarihi*, Sayı:160, Ankara, (1-31 Mart 1947).

⁴⁴ Pearson, *Albania*, s. 323.

⁴⁵ Pearson, *Albania*, s. 331.

⁴⁶ Miranda Vickers, *The Albanians-A Modern History*, (London and New York, 1995), s. 178.

⁴⁷ Andrew Baruch Wachtel, *Dünya Tarihinde Balkanlar* (Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu), (İstanbul, Ekim 2009), s. 129.

⁴⁸ Jacques, *The Albanians*, s. 250.

Enver Hoca'nın din ile ilgili amacı Müslümanlığı parçalamak, Ortodoksluğu temizlemek ve Katolikliği kökünden yok etmek olmuştur. Bu kapsamda yaptığı her uygulamada yukarıdaki ana amacına yönelik eylem içerisinde olduğu gözlemlenmiştir. Enver Hoca'nın dinle ilgili yasaklarına uymayanlara çeşitli cezalar verdiği sıkça görülmüştür. Bu kapsamda Arnavutluk'ta 200 Katolik din adamından 100'ü ölüm cezası ile infaz edilmiş, 60'ı uzun süreli hapis cezasına çarptırılmıştır. Arnavutluk Komünist Partisi kurallarına uymayan din adamları ise halk düşmanı olarak adlandırılmıştır.⁴⁹

1949'da dinin uygulanmasında devletin kanunlarına karşı bir şekil olmayacağı, hiçbir din adamının Vatikan, Patrik veya başka bir dini kuruma bağlı olmayacağı belirtilmiştir. Bir başka deyişle her kiliseden milli bir yapıda olması istenmiştir. Ancak hiçbir din grubu bu kararları benimsememiştir. Hükümet bu durumda bu insanları ya görevden almış ya da ceza vermiştir. Tüm bunlarla birlikte yoğun bir şekilde propaganda yapılarak halkın dinden soğuması sağlanmaya çalışılmıştır. Bu propagandayı özellikle okullar vasıtasıyla gerçekleştirmişlerdir. Arnavutluk'un genç bir nüfusa sahip olması nedeniyle okullarda propaganda yapmak çok önemli kabul edilmiştir. Propagandanın ağırlık noktasını ise dinsizlik teşkil etmiştir.⁵⁰

Dini kurumlara karşı yürütülen kampanya 1949'da oldukça ileri seviyeye ulaşmıştır. 26 Kasım 1949'da çıkarılan bir yasaya göre, dini kurumların cemaatlerine, halkın gücü'ne sadakat hissini aşılmalari, merkezleri yurt dışında bulunan dini kurumların Arnavutluk'ta şube açmalarının yasaklanması, bu konuda girişimde bulunan dini kurumların bir ay içinde kapatılması öngörülmüştür. Birçok dini örgüte de komünist destekçiler yerleştirilmiştir. Bu süreçte uygulamalar her zaman barışçıl bir süreç içinde gerçekleştirilmemiş çok sayıda önemli Sünni lider öldürülmüş veya hapse atılmıştır. Bektaşilerin başına komünist yanlısı bir başkan atanmış ve ayrıca üç Ortodoks lider de gözaltına alınmıştır.

Ocak 1951'de Enver Hoca'nın din anlayışına muhalif olduğu için Sünni liderlerden Vlora Müftüsü, Enver Hoca'nın emri ile öldürülmüştür. Yerine ise Enver Hoca'nın her istediğini yapacak Hafız Musa Haxhi Ali getirilmiştir. Daha önceki Sünni mezhep şefi Hafız Sherif Dibra ise hapis edilmiştir. İşkodra Müftüsü ise Stalin heykeli önünde kamçılanmıştır.⁵¹

New York Radyosu'nun 13 Ekim 1951 tarihli haberinde Arnavutluk'un totaliter bir zümre tarafından idare edildiği, istenilen kimsenin derhal idam edilebileceği veya ortadan kaldırılabildiği belirtilmiştir.⁵² 1951 yılında Arnavutluk'ta dini hayatla ilgili önemli bir gelişme görülmemiştir. Bu dönemde Arnavut otoriteler dini komitelerin Arnavut toplumunu etkilemeyeceğini, zaman içerisinde dinin etkisinin kaybolarak materyalist ve dinsiz bir eğitimin toplumu dinsizliğe yönelteceğini düşünmüşlerdir.

1953'e gelindiğinde, Arnavutluk'ta 1945'te görev yapan 93 Katolik rahipten yalnızca 10 tanesi ve 253 Katolik kilisesinden 100 tanesi faaliyetlerine devam edebilecek duruma getirilmiştir.⁵³ Ayrıca tüm dini seminerler kalkmış, 16 Hıristiyan din okulu kapatılmıştır.⁵⁴

⁴⁹ Mark J. Hurley, "Albania, The Church Triumphant in Ruins", *America*, February 20, 1993, USA, s. 4-5.

⁵⁰ O'donnell, *A Coming*, s. 140-141.

⁵¹ Owen Pearson, *Albania*, s. 418.

⁵² *Ayın Tarihi*, Sayı:215, (Ankara 1-31 Ekim 1951).

⁵³ R.J. Crampton, *İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Balkanlar* (Çeviren Emel Kurt), İstanbul, Mart 2007, s. 44-45.

Nisan 1955 yılında Arnavutluk Komünist Partisi işçileri materyalist düşünceyi güçlendirecek şekilde dini inanışlarla savaşmayı devam ettirmişlerdir. Çünkü Parti, dini inanışların toplumda sosyalist düşüncenin yayılmasında en önemli engel teşkil ettiğini savunmuştur.⁵⁵

Bununla birlikte yukarıda bahsedilen yasaklamaların başladığı o günlerde Arnavutluk'ta Müslümanlar ile Hıristiyanlar arasında dinsel hoşgörü oldukça yaygın şekilde görülmüştür. Nitekim bu meyanda İşkodra'da Marien Kilisesi'nin kalıntıları mucizevî bir Meryem Ana tasviri ile alakalı olduğu için, Müslümanlar ve Hıristiyanlarca ziyaret edilmiştir. Hıristiyanların da bilhassa Müslüman ermişlerin mezarlarını ziyaret ettikleri görülmüştür. Bu kapsamda Tomar tepesindeki Abbas Ali Baba adlı Bektaşî ermişinin kabri Hıristiyanlar tarafından da ziyaret edilmiştir. Hıristiyanlar burada aynı zamanda St. Maria'ya da dua etmişlerdir. Ayrıca, Müslümanların Kuzey Arnavutluk'ta Hıristiyan ayinlerine iştirak etmeleri hiç de şaşılabilecek birşey olmamıştır.⁵⁶

Enver Hoca'nın dine karşı takındığı tavrın özünde iktidarını sağlamlaştırmak yatmaktadır. Bu çerçevede Enver Hoca dikta yönetimini sağlamlaştırmak için her çeşit yöntemi denemiştir. 29 Kasım 1956 Belgrat kaynaklı bir haberde Arnavutluk Hükümeti'nin halkın üzerindeki baskıyı artırdığı ve memleketin her tarafında geniş ölçüde tevkif yapıldığı belirtilmiştir.⁵⁷

Enver Hoca'nın dinlere karşı en ciddi uygulamasını 1967 ve 1976 yıllarında yaptığı görülmüştür. İlkinde Arnavutluk 1967'de dinsiz ülke olarak kabul edilmiş, ikincisinde ise Arnavutluk Anayasası'nı değiştirerek dinsizliği anayasa maddesi olarak koydurmuştur. İktidarı boyunca dine karşı açık tutumunu göstermekten çekinmeyen Enver Hoca'yı yakından tanıyanlar için söz konusu anayasada yaptığı değişiklik hiç de sürpriz sayılmamıştır.⁵⁸

18 Ocak 1967 yılında Arnavutluk *Zeri i Popullit* gazetesi dini özgürlük üzerinde durmuştur. Gazete yazısında Arnavutluk Katoliklerinin Vatikan'dan bağımsız olduklarını beyan etmiştir. 6 Şubat 1967 yılında ise Enver Hoca yapmış olduğu konuşmada dini komiteler ile ilgili yeni bir politikadan bahsetmiştir. Konuşmasında liberaller ile eski gelenekleri içeren dini hususlara çatmıştır. Ertesi gün Enver Hoca'nın yapmış olduğu konuşmaya Durres'tan tepki gelince Durres'ta ki dini kurumlar kapatılmış veya tahrip edilmiştir. Durres'ta ki olay aynı şekilde Gjirokaster'da, Enver Hoca'nın memleketi ve diğer yerlerde tekrarlanmıştır.⁵⁹ Kuran, İncil ve Tevrat'ta geçen isimlerin kullanılması yasaklanmıştır.⁶⁰

6 Şubat 1967'de Enver Hoca, Arnavutluk'ta dini tamamıyla sindirmeye teşebbüs etmiştir. Enver Hoca yapmış olduğu konuşmada Arnavutluk gençliğini geri götüren geleneklerle ve batıl inançlarla mücadele etmeye çağırmıştır. Polis tarafından desteklenen

⁵⁴ Beilmann, *Albania*, s. 24.

⁵⁵ Hiorth, "Albania".

⁵⁶ Peter Bartl, *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları(1878-1912)* (Çeviren Ali Taner), (İstanbul, 1998), s. 155.

⁵⁷ *Ayın Tarihi*, Sayı:276, Ankara (1-30 Kasım 1956).

⁵⁸ Pearson, *Albania*, s. 180.

⁵⁹ Hiorth, "Albania".

⁶⁰ Ferhat Başdoğan "Arnavutluk ve Türkiye-Arnavutluk İlişkileri", Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Stratejik Etütler Bülteni*, Yıl 25, Sayı:86, Eylül 1991, s. 62-74.

Arnavut Gençliği Kırmızı Muhafızları ruhban sınıfı karşıtı eşi görülmemiş bir kampanya başlatmıştır. Tüm kilise, cami ve diğer ibadet yerleri kapatılmış veya yakılmıştır.⁶¹

13 Kasım 1967 tarihinde Arnavutluk Halk Meclisi dini özgürlüğü garanti eden anayasa maddesini kaldırmıştır. Kendi dinlerinin işaretlerini kapsayan giysileri giyen Arnavut vatandaşlar bundan dolayı 10 yıla kadar hapis cezası ile cezalandırılma tehlikesi ile karşı karşıya kalmışlardır. Bu uygulama ile camiler ahır, kiliseler spor salonuna dönüştürülmüştür. Söz konusu yerlere sanat müzesi, spor sarayı, mimari müze, kültür merkezi gibi isimler vermişlerdir. 1967 yılındaki 1500 civarında camiden ancak 820 tanesi ayakta kalmıştır. Bunlardan da ancak 30 tanesi bugün çok iyi konumdadır.⁶²

22 Kasım 1967'de Arnavutluk hükümetinin resmi gazetesi 4337 sayılı hükümet kararname ile devlet-kilise ilişkisini düzenlediğini bildirmiştir. 1967 anayasası dini açıkça yasak etmiş ve Arnavutluk dünyanın ilk dinsiz devleti olmuştur.⁶³ Tüm dini aktiviteler ve ibadetler yasaklanmış, bu kararnameye muhalif edenlerin ağır cezalar alacağı bildirilmiştir. Tüm Arnavut halkı yasal olarak ibadet yapmaktan yoksun bırakılmıştır. Kırmızı Muhafızların din karşıtı yapmış olduğu kampanya bir yıldan az sürmüş, ancak 2169 cami, kilise, manastır vb. dini tesis kapatılmıştır. Tüm camiler, kiliseler, katedraller tahrip edilmiş veya sinema, müze, dans salonu, jimnastik salonuna veya apartmana dönüştürülmüştür. Kalan papazlar çalışma kamplarına gönderilmişlerdir. İşkodra'da bir Ateist müze açılmıştır. İncil ve diğer din kitapları yasaklanmıştır. Din adamlarına hapis dâhil çeşitli cezalar verilmiştir.⁶⁴ 1967'de Enver Hoca Durres'ta öğrenciler tarafından başlatılan sözde halk isteği bahanesine dayanarak Arnavutluğu dinsiz devlete dönüştürmeye kalkmıştır.

Dini tatiller ve özel dini uygulamalar da baskı altına alınmış, din karşıtı kampanya sırasında yetkililer, kişilere ait haçlar, ikonlar ve İnciller de dâhil bütün dinsel sanat eserlerini müsadere etmiştir.⁶⁵ Din önderleri herkesin içinde aşağılanmış, tıraş edilmiş, cüppeleri çıkarılmış, hapsedilmiş, hatta öldürülmüşlerdir. Nisan 1967'de, hala hayatta olan kırk Ortodoks rahibi Delvino kentine götürülmüş, herkesin içinde onlar da tıraş edilmiş, dinsel giysileri çıkarılmış ve üzerlerine tükürülmüştür. Bir rahip, Reverend Theodore Zisis, tıraş edilmemek için direnmiş ve bu nedenle on yıl hapis ile cezalandırılmıştır. Hükümet etkin bir biçimde dinin kökünü kazımak için uğraşmıştır. II. Dünya Savaşı sonrası Doğu Avrupa'daki bütün komünist rejimler başlangıçta örgütlü bir şekilde dine karşı düşmanca davranmışlar, ama hiç biri Arnavutluk kadar ileri gitmemiştir.⁶⁶

Bununla birlikte ferdi olarak dini inançlarını uygulayanlara da rastlanmıştır. İnsanlar ne kadar yasaklansa da inançlarının gereğini yerine getirmek için bazı gayretleri

⁶¹ Pearson, *Albania*, s. 623.

⁶² Agim Neza, *Albania*, (Mayıs 2003, Tirana), s. 62-64.

⁶³ Elez Biberaj, *Albania-A Socialist Maverick*, (USA, 1990), s. 10.

⁶⁴ John Burke "Albania- Meseum of Marxism", *National Review*, November 12, 1982, s. 1414; James S. Torrens "Albania, Never or Next", *America*, March 2, 1991, Vol.164, No.8, s. 232-235; Mark J. Hurley "Albania, The Church Triumphant in Ruins", *America*, February 20, 1993, s. 4-5; Religious Genocide in Albania, *America* Feb. 2, 1985, s. 77; Jacques, *The Albanians*, s. 550; Pearson, *Albania*, s. 624; Misha Glenny, *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, (İstanbul, 2000), s. 453.

⁶⁵ Beilmann, *Albania*, s. 113.

⁶⁶ Hugh Poulton, *Balkanlar-Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler*, (Türkçesi: Yavuz Alagon), (İstanbul, Nisan 1993), s. 236-237.

sürdürmüşlerdir. Ancak bunların hepsi gizli olarak yapılmak zorunda kalmıştır.⁶⁷ Dindar insanlardan ziyade dini liderleri hedef alan yasaklayıcı ve sınırlandırıcı bu politikalar, dinin resmen yasaklanması sonrasında dinsel kurumlar ile onların faaliyet alanları (kütüphaneleri, hastaneleri, seminerleri, yayınları) ve gelir kaynaklarından günlük yaşamdaki her türlü dinsel sembol ve pratiğe kadar genişletilmiştir. Yasaklanmış ve gözden düşürülmüş olan geleneksel dinlerin işlevini ise rejimin dayattığı halk müziği, spor ve edebiyat ve yurtseverlik karışım bir kültür üstlenmiştir. Böylelikle bir anlamda, bir asır önce Katolik yurtseverler Pashko Vasa'nın "Dinlerin sizi bölmelerine izin vermeyin ya da Arnavutların dini Arnavutçuluktur" söylemi hayata geçirilmiştir.⁶⁸

1967 yılından itibaren, Arnavutluk'ta dini edebiyat ve dini nesnelere yasaklanmıştır. Her çeşit ibadet yasaklanmıştır.⁶⁹ 1967 yılında Mao'nun çizgisinden giden Enver Hoca dini hayatı tamamen yasaklamıştır. Enver Hoca dini yasaklayınca tüm dini bayramlar da yasaklanmıştır. Bu durumda Arnavutlar kutlamalarını dinin dışında olan faaliyetlerde sürdürmüşlerdir. Bunlar Yeni Yıl Kutlaması, 7 Mart'ta Öğretmenler Günü, Mayıs Kutlaması, 10 Temmuz'da Ordu Günü, 16 Ekim'de Enver Hoca'nın Doğum Günü, 25 Ekim'de Işık Festivali, 7 Kasım'da Sosyalistlerin Ekim Devrimi Kutlamaları, 28 Kasım'da Bağımsızlık Günü Kutlamaları ve 29 Kasım'da ise Kurtuluş Kutlaması bulunmaktadır.⁷⁰

Enver Hoca din adamlarının etkisini kırmak, hükümeti eleştirmelerini engellemek için din adamlarının irtibatlaşmasına devlet tarafından sansür koymuştur. Tüm dini yayınların, tebrik kartları dâhil yayınlanmadan önce devletin onayından geçirilmesi şart koşulmuştur. Hükümetin yasaklamalarından dini konuşmalar ve vaizler de nasibini almıştır. Enver Hoca'nın yapmış olduğu kıyımın bir göstergesi olarak 2 dini kız okulu, rahibelerin yaşadığı 20 bina ve 15 yetimhane kapatılmış, 10 tane olan manastır sayısı da 2'ye düşürülmüştür.⁷¹

Şubat 1972'de Roma Katolik papaz Shtjefen Kurti'ye reşit olmayan bir annenin çocuğunu gizli olarak vaftiz etmekten dolayı ölüm cezası verilmiş ve kurşuna dizilerek infaz edilmiştir. Vaftiz edilen çocuk ve annesi de haps edilmiştir. Bununla birlikte 28 Nisan 1973'de Tiran Radyosu söz konusu infazın gerçek nedeninin papaz Kurti'nin Vatikan, İngiltere ve ABD'ye casusluk yapmakla suçlandığı için yapıldığını açıklamıştır.⁷²

Enver Hoca zamanında Arnavutluk'a girmek tüm yabancılar için çok zor olmuştur. Bu çerçevede Avrupa'nın en kapalı ülkesi olan Arnavutluk'a kendi özel aracı ile 10 günlük gezi yapma fırsatı bulan Milliyet Gazetesi yazarı Necati Karakaya "Vize alıp girilse bile, şehirleri dolaşmak için yeni izinlere ihtiyaç vardır" diyerek söz konusu zorluğu ifade etmiştir.⁷³ Bu şekilde zorluk çıkarılmasının bir nedeni de nüfusunun %70 Müslüman olan halkın ülkeye giren ziyaretçilerden etkileneceği düşüncesidir.

⁶⁷ Hiorth, "Albania".

⁶⁸ Nuray Bozbora, "Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Günümüze Etkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt 14, Sayı 1, s. 143-146.

⁶⁹ Hiorth, "Albania".

⁷⁰ Jacques, *The Albanians*, s. 550.

⁷¹ Jacques, *The Albanians*, s. 450.

⁷² Owen Pearson, a.g.e., s. 629.

⁷³ *Milliyet Gazetesi*, 29 Kasım 1973.

Enver Hoca döneminde din ile birlikte dini isimler de yasaklanmıştır. İnsanlar Komünist Partisi'nin kabul ettiği isimleri çocuklarına koymak zorunda kalmışlardır.⁷⁴ 1975'te hükümet "isimleri uygun olmayan, siyasal, ideolojik ve ahlaki bakımdan aykırı soyadı taşıyan" kişilerin isimlerinin değiştirilmesini emretmiştir. Yerel işlerle ilgili bürolara hükümetin onayladığı isimlerden oluşan listeler gönderilmiştir.⁷⁵ 1975'de çıkarılan 225 sayılı kararname ile dinsel anlam taşıyan coğrafi yer isimlerinin değiştirilmesi emredilmiştir.⁷⁶

Enver Hoca eğitim sisteminde de dini kampanya olarak öğrencilerin dini inançları defetmelerini istemiş ve ateist propaganda yapmıştır.⁷⁷ Arnavutluk'ta 1976 yılında yeni bir anayasa hazırlanmış, söz konusu anayasa onaylanmadan önce Arnavut halkının görüşüne sunulmuştur.⁷⁸ Bu Anayasası'nın 55. maddesi "Faşist, anti-demokratik, dinsel ya da anti-sosyal nitelikte her türlü örgütlenme ve propaganda yasaklanmıştır" demektedir. 1977 tarihli Ceza Yasasının 55. maddesinde de benzer ifadeler görülmüş ve suçları işleyenler için 3 yıl ile 10 yıl arasında değişen hapis cezaları öngörülmüştür.⁷⁹

Enver Hoca dinin yasaklanmasından sonra dini uygulamalarında olan kontrollerini yaptırmış, örneğin Müslüman dini için Ramazan ayında oruç tutanlara gündüz yiyecek veya domuz eti vererek yemelerini istemiş bunu yapmayanların cezalandırılmasını sağlamıştır.⁸⁰ Dinin yasaklanması, gerek İslam dünyasında ve gerekse Hıristiyan dünyasında kabul edilemez gibi gözükse de tarihi boyut içinde Arnavutların din ile olan ilgileri incelendiğinde hiçbir dönemde dinlere karşı oldukça tutucu davranmadıkları, dini birinci plana almadıkları görülmüştür. Bu durumun oldukça farkında olan Enver Hoca söz konusu uygulamayı bundan dolayı başlatmaktan ve ısrarla halkını dinsizleştirmekten çekinmemiştir. Dinle ilgilenmenin bir afyon etkisi yaptığı düşüncesine sahip olan Enver Hoca, Arnavut halkını bu afyondan kurtarıp sanayileşme yolunda ilerlemelerini istemiştir. Kendisi gibi düşünen Arnavutlar olduğu gibi yüzyılların verdiği dini alışkanlıkları bir tarafa atamayan her iki dine sahip çıkan insanlar bu sefer, ibadetlerini gizli olarak yapmak zorunda kalmışlardır.

Enver Hoca uygulamalarında hep uç noktayı seçmiştir. Dinin yasaklanması ile birlikte ailelerin çocuklarına dini isimleri vermemelerini istemesi de söz konusu uç noktanın en belirgin örneğini teşkil etmiştir. Anılan isimler arasında *Marenglen* gibi Marks, Engels ve Lenin'in kısaltmalarını içeren anlamsız isimlere de rastlanılmıştır.⁸¹ Bazı ileri gelen Arnavut Komünistleri dini gelenek ve görenekler ile ahlaki değerleri, eğitim, aile hayatı ve diğer sosyal

⁷⁴ Beilmann, *Albania*, s. 37.

⁷⁵ Poulton, *Balkanlar*, s. 239.

⁷⁶ Poulton, *Balkanlar*, s. 240.

⁷⁷ Beilmann, *Albania*, s. 25; Stephen Schwartz, "'Enverists' and 'Titoists' – Communism and Islam in Albania and Kosova, 1941–99: From the Partisan Movement of the Second World War to the Kosova Liberation", *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol.25, No.1, March 2009, s. 48–72; Alfred S. Regnery, "Pilgrimage to Albania", *The American Spectator* September 2010, s. 58–60; Jacques, *The Albanians*, s. 488.

⁷⁸ *Cumhuriyet Gazetesi*, "Arnavutluk 7'nci Kongresinde Ülkenin Yeni Anayasası da Tartışılacak", 24 Ekim 1976, s. 3.

⁷⁹ Poulton, *Balkanlar*, s. 235–236.

⁸⁰ Beilmann, *Albania*, s. 26.

⁸¹ Bernd J. Fischer, *Balkan Strongmen, Dictators and Authoritarian Rulers of South-Eastern Europe*, (London, 2006), s. 264.

ilişkilerden ayırmanın zor olduğunun farkında olmalarına rağmen dinin politik hayata bir etkisi bulunmadığını düşünmüşlerdir.

Enver Hoca döneminde hükümetin dinsizliği esas alan siyasi yönlendirmesi sonucu tüm camiler, kiliseler ve diğer ibadet yerleri kapatılınca din de zor bir döneme girilmiştir. Din propagandasının veya ibadet yapmanın devlete karşı yapılmış aksi bir hareket olarak algılanacağı belirtilmiş ve kanunen tüm dinler yasaklanmıştır. Bu kapsamda okul programlarında herhangi bir dini ideolojinin oluşmasını önleyecek şekilde önlemler alınmıştır. Dini edebiyat kaldırılmıştır. Kuran ve İncil şiddetle tenkit edilmiştir.

Enver Hoca hükümeti, Eylül 1975'te dini anlam taşıyan köy ve şehirlerin isimlerinin gerektiğinde değiştirilmesine yönelik 225 sayılı kararnameyi çıkararak uygulamaya koymuştur.⁸² Sonuç olarak Arnavutluk'ta bulunan tüm din komiteleri Enver Hoca'nın komünist rejiminin baskı, yasak ve cezalarından derin etkilenmiştir. Bu kapsamda Katolik Hıristiyanlar özellikle lider kadrolarında oldukça kayıp vermiştir. Söz konusu kayıplar 1976'da toplamda 127 kişi olmuştur. 1945 yılında aktif olarak 93 papaz varken bu sayı 1952'de 10'a düşmüştür. Bunların 24'ü öldürülmüş, 35'i hapis edilmiş, 10'u kayıp, 11'i askere alınmış ve 3'ü de yabancı bir ülkeye kaçmıştır.

Ortodokslar 1947'de birçok kaynağından yoksun edilmiş, birçok kilise kapatılmıştır. Bunlardan örneğin Korça'daki St. George Cathedral'ı yerle bir edilip yerine halk kütüphanesi yapılmıştır. Diğer ibadet yerleri Bizans mimarisi ile paralarının sergilendiği müze veya lokanta gibi çok az önemli olan amaçlar için kullanılmıştır.⁸³ 1967 yılında Enver Hoca'nın ülkede dini yasak etmesinin ardından ise tüm Arnavutlar gibi Yunanlı azınlık da dini özgürlüğünü yitirmiştir.⁸⁴

Müslümanlara gelince Sünni hocalar da infaz edilmiş veya hapis edilmiştir. Bunlar arasında Durres Müftüsü Hafız İbrahim Dibra, Varoshi Müftüsü Mustafa Efendi ve birçok müftü bulunmaktadır. Sünni Müslümanlar da dini ibadet yaptırarak müftü ve müftü yardımcılarının sayısı o kadar azaltılmış ki (çoğu başka işlerde çalışmaya zorlanarak) beş vakit namaz kıldırarak görevli kalmamıştır. Komünist rejim zamanında Müslümanlığın gereğini yapmak isteyenler hapse atılmıştır. Arnavutluk müftüsü Sabri Koçi, 26 yaşında girdiği haptiden 64 yaşında çıkmıştır. 38 yıl hapsin 21 yılını taş kırmakla geçirmiştir. Suçu İslamiyet'i yaşaması olmuştur. Tiran'da 1793'de yapılan Ethem Bey Camii hariç hepsi kapatılmıştır. Kapatılmayan Ethem Bey Camii ise ibadet için değil Dinsizlik Müzesi olarak kullanılmıştır.⁸⁵

Bektaşî Müslümanlara gelince Arnavutluk'ta Bektaşîliğin ayrı bir yeri olmasına rağmen durum Sünni Müslümanlardan farklı olmamıştır. Aslında İkinci Dünya Savaşı sonrasında Bektaşîlik kendini, güçlü ulusal düşünceye sahip bir cemaat olarak göstermeye gayret etmiştir. Antifaşist direnişte büyük rakamlarla yer almıştır. İkinci Dünya Savaşı sırasında altı bin Bektaşî'nin Nazi işgalcilerine karşı mücadele sırasında ölmesi güçlü bir yurtseverlik duygusunun olduğunu göstermiştir. Bektaşîlerin bu katılımı savaştan sonra da takdir edilmiştir. 1958'de Arnavutluk Komünist Partisi Merkez Komitesine gönderilen bir

⁸² Jacques, *The Albanians*, s. 499.

⁸³ Jacques, *The Albanians*, s. 455-457.

⁸⁴ *Cumhuriyet Senatosu*, Tutanak Dergisi, Cilt:3, Toplantı:11, 32'inci Birleşim, 08.02.1972, s. 128.

⁸⁵ Mustafa Necati Özfatı, "Tarihten Günümüze Arnavutluk ve Gerçekler", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, İstanbul, Temmuz-Ağustos 1997, Yıl 3, sayı 16, s. 1853-1858.

raporda şunlar belirtilmiştir: “Balli tarafına geçen azınlık dışında Bektaşî din adamları sınıfı, ulusal özgürlük savaşında antifaşist direnişe daha yakın bir sınıfı teşkil etmiştir.”⁸⁶

Nazi işgaline karşı direniş hareketini destekleyen Bektaşîler, 1967 yılına kadar varlıklarını sürdürmüştür. Tüm bunlara rağmen dine karşı yapılan eylemlerden Bektaşîlik de etkilenmiştir. 1967’de dini faaliyetlerin yasaklanması ve bütün ibadet yerlerinin kapatılmasıyla birlikte Bektaşî tekke ve zaviyeleri de kapatılmıştır. Bu dönemde kapatılan Bektaşî tekkelerinin sayısı altmış yedi civarında olmuştur.⁸⁷

Aslında Bektaşîlere karşı yapılan eylemler de dikkat çekici bulunmuştur. 1946’da Kruja’dan Baba Murteza’nın işkenceye maruz kaldıktan sonra pencereden atılması, Tepelana’dan Baba Kamil Glava’nın Gjirokastrada da, 1947’de Baba Ali Tomari ve Tepelana’dan Şheket Koshtani’nin infaz edilmek suretiyle saf dışı bırakılmaları örnek olarak verilebilir.⁸⁸

Bektaşî aileden gelen ülkenin komünist önderleri Enver Hoca, Mehmet Shehu, Ramiz Alia bu inanç mensuplarına karşı belli ölçüde hoşgörülü davranmakla birlikte sosyalist programda öngörülen *Kültür Devrimi* çerçevesinde, tüm dinlerle birlikte Bektaşîlik de yasaklanmıştır. Birçok baba ve derviş tutuklanıp hapse atılmış, Bektaşî din adamları ya yeraltına çekilmişler ya da kendilerini gizleyerek farklı resmi görevlerde kalmışlardır.⁸⁹

Bir başka deyişle Enver Hoca’nın dine karşı eylemlerinde Bektaşîleri de hedef aldığı açıkça görülmüştür. Nitekim yazar Yılmaz Çetiner, Fehmi Dede ile yaptığı görüşmede ayrıca Bektaşîlerin vatanperverliğini, partizan savaşında Enver Hoca’ya yardım ettiklerini, ancak gençlerin kendi tarikatlarına ilgi göstermemesinden memnun olmadığını, 1967’de kilise ve camilerle birlikte Bektaşîlere ve diğer tarikatlara ait tekkelerin de kapatıldığını, Bektaşîlerin de ibadetlerini evlerinde gizli olarak yaptığını, sakallarının kesildiğini ifade etmiştir.⁹⁰

Yılmaz Çetiner ayrıca Bektaşîlerin sancılı yakın tarihinde devletle ilişkilerine dair izlenimlerini şu şekilde ifade etmiştir,

Arnavutluk’ta kendi âlemlerine dalmış yaşayıp giden Bektaşî dede ve dervişlerinden devlet vergi almıyordu. Esasen bunların parayla, çalışmayla alakaları yoktu. Fehmi Dede, parlamentoya alınmış, böylece bu tarikat orada temsil edilir hale gelmişti. Ama ne Bektaşîlerin, ne de dedelerin hiçbir kuvvet ve kudreti yoktu.⁹¹

⁸⁶ Shyqyri Hysi, “Arnavutluk Bektaşîler Birliğindeki Kriz ve İlerici Bektaşîler Grubu” (Çev. Aylin Ceylan), *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz 2004/30, s. 267-303.

⁸⁷ Ali Duran Gülçiçek, “Arnavutluk’ta Bektaşîlik ve Tiran’daki 7. Uluslararası Bektaşî Kongrelerinden İzlenimler”, *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Kış 2000/16, s.7-91.

⁸⁸ Elsie, *Historical Dictionary of Albania*, s. 52.

⁸⁹ Faik Bulut “Arnavutluk Bektaşîleri”, *Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi*, Sayı 128, Kasım 2003, s. 41-60.

⁹⁰ Murat Küçük, *Tarihten Günümüze Makedonya ve Arnavutluk’ta Bektaşîlik-Bir Nefes Balkan*, (İstanbul, Mayıs 2005), s. 119-120; Mark J. Hurley, “Albania, the Church Triumphant in Ruins”, *America*, February 20, 1993, s. 4-5.

⁹¹ Küçük, *Tarihten*, s. 119.

Enver Hoca Sovyetler Birliği 1968 yılında Çekoslovakya'ya müdahale ederken Çeklerin Sovyet Rusya'ya yapmış olduğu müdahale isteğini bir bahane olarak öne sürerek Arnavut halkına uyguladığı baskıları artırarak devam ettirmiştir⁹²

1976 Arnavutluk Anayasası 18'inci maddesi tüm vatandaşların serbestçe inanç ve fikirlerini beyan etme hakkına sahip oldukları, dini inançlarının gereği ibadetlerini serbestçe yapabilecekleri garantisini verse de uygulamada birçok dini komitelere saldırı yapılmıştır. Enver Hoca anayasa maddelerindeki boşlukları çok iyi gören ve bunu kendi lehine çeviren bir zihniyete sahip olmuştur. Örneğin söz konusu Anayasada “yabancı şirket ve tekellere iktisadi ödünler vermeyi kesinlikle yasaklar ve bu şirketlerin Arnavutluk'un iç işlerine karışmasına izin vermez” şeklinde maddeler bulunmaktadır.⁹³ Bu ve bunun gibi maddelerin boşluklarını sadece yabancı şirket ve tekellere değil onlarla bir şekilde irtibata geçen iki büyük dinin din adamlarına karşı da uygulamıştır. Böyle olunca da zaman geçtikçe söz konusu saldırıların şiddeti artmıştır. Sinsice atak yapılmış, kilise vb. ibadet yerlerinin mülkleri bedelsiz alınmış, birçok çalışmanı hapsedilmiş veya öldürülmüştür. Bunda esas dinin, sosyalizm mantığına ters düşen bir olgu olduğunun Arnavutluk İşçi Partisi yöneticilerince düşünülmüş olmasıdır. İşçi Partisi yöneticileri din ile ne şekilde olursa olsun mücadele etmenin sosyalizm için gerekli olduğuna inanmışlardır.⁹⁴

1967'de din ile ilgili yapılan değişikliklerden sonra 1976 yılında kabul edilen Anayasa'nın 37. Maddesi “Devlet hiçbir dini tanımaz; kişilerin kafasına dünyanın bilimsel maddesi anlayışını sokmak için ateizm propagandası yapar. Ayrıca her türlü dini teşkilat, faaliyet ve propaganda yasaklanır.” Şeklinde değişiklik yapılmıştır.⁹⁵ 1976 yılında kabul edilen ve ateizmi esas alan anayasa Müslümanları iyice bunalıtmıştır.⁹⁶ Çocuklardan ailede dini ibadet yapanların haber verilmesi istenmiştir. Ayrıca dinlerin önemli bayram veya uygulamalarında o dince yapılmaması gereken bir şeyin aksinin yapılması istenerek insanları o dinden soğutmaya yöneltmişlerdir.⁹⁷

Enver Hoca Arnavutluk'ta dinin yasaklanmasından sonra yaptırdığı kontrollerde söz konusu yasaklamaya uymadığını düşündüğü birçok insana çeşitli cezalar vermiştir. Bu kapsamda 1977'de İşkodra Fr. Fran Mark Gjoni, İncil ile dini kitabı tavan arasında sakladı diye tutuklanmıştır. Her ne kadar Gjoni, İncil'in bir turist tarafından bırakıldığını, dini kitabın ise denizden karaya vurduğunu ve bunları ilerde dinin tekrar serbest bırakılması halinde kullanmak maksadıyla çatı katında bulundurduğunu ifade etmiş ise de, 12 yıl hapis cezasından kurtulamamıştır.⁹⁸ Enver Hoca 08 Kasım 1979'de I. Lenin Parti Okulunun 25. yıldönümünde yapmış olduğu konuşmada dinden tüm benliği ile nefret ettiğini, çünkü dinin Arnavut halkını

⁹² *Cumhuriyet Gazetesi*, “Arnavutluk'un Yeni Anayasası Ülkeye Yabancı Birlik Çağrılmasını Yasaklıyor”, 30 Aralık 1976, s. 3.

⁹³ *Cumhuriyet Gazetesi*, “Arnavutluk'ta Yeni Anayasa Kabul Edildi”, 22 Şubat 1977, s. 3.

⁹⁴ O'donnell, *A Coming*, s. 140-141.

⁹⁵ Ömer Turan, “Balkan Ülkelerinde Dini Eğitim”, *Avrasya Etütleri*, TİKA Yayınları, Kış 2002, S:21, sayfa:101-113.

⁹⁶ Ahmet Kavas, “Arnavutluk”, *Diyanet Aylık Dergisi*, Sayı 197, Mayıs 2007, s. 58-61.

⁹⁷ O'donnell, *A Coming*, s. 141-142.

⁹⁸ Jacques, *The Albanians*, s. 508.

geri bıraktığını belirtmiştir.⁹⁹ İşkodra'da bulunan Balkanların en büyük Cathedral'ı spor salonuna çevrilmiştir.¹⁰⁰

Enver Hoca'nın dinin yasaklanmasına uymayanlara karşı çok acımasız olduğunu gösteren yüzlerce olay belirtilmiştir. Bir başka deyişle, Enver Hoca kendisine yönelik dini ve diğer karşı hareketleri önlemek için her çeşit tedbiri almaktan ve muhalifleri tasfiye ve temizlemekten geri kalmamıştır. Bu tedbirlerden ilginç olanı komünist mahkemelerce verilecek kararların temyize gidemeyeceği olmuştur.¹⁰¹

Birleşmiş Milletler Din Özgürlük Deklarasyonu'nun Arnavutluk'ta 1984'de duyurulmasına izin verilmiş, etkisi ise ancak Enver Hoca'nın ölümünden 4 sene sonra kendini göstermiştir. Komünistlere göre din şahsi bir meseledir ancak daha sonra gelişmeler dinin insanların kalbinden atılamayacağını göstermiştir.¹⁰²

Enver Hoca'nın ölümünden sonra yerine geçen Ramiz Alia döneminde daha önce din ile ilgili konulan kurallar eskisi gibi sıkı bir şekilde takip edilmemiş ve daha sonra dini yaşama serbestliği getirilmiştir.¹⁰³ Komünist rejimin 1990 yılında yıkılmasından sonra dini faaliyetlere tekrar izin verilmiştir. Tüm kiliseler, camiler ve diğer dini müesseseler yeniden açılarak halkın kullanımına sunulmuştur.¹⁰⁴

Enver Hoca Dönemi dini yapıyı en yalın şekilde gözlemleyen araştırmacı-yazar Emekli Büyükelçi Bilal N. Şimşir, Arnavutluk'ta bulunduğu sürede elde ettiği gözlemlerini şu şekilde yazılı basında paylaşmıştır:

Ateist Arnavutluk, kurban bayramı kutlamıyor. Böyle bir bayram tatilleri yok. Bu ülkede bayram namazının lafi bile edilmiyor, edilemez. Namaz, niyaz lafi edecek olanın vay haline! Oyalanmak için dahi tespih çekenler vaktiyle hapsi boylamış. Şimdi, namaz, niyaz ve de tespih yasak. Tiran'da yıkılmadan kalabilmiş tek cami şu Ethem Bey Camii. Onun da kapısında her zaman bir asma kilit var. Burada ezan sesi düşünülemez. Caminin yanından ne zaman geçsem kapı hep kilitli görülmüştür. İçini merak ediyorum, ama adamları pirelendirmeyeyim diye şu caminin içini de bir görsem, demiyorum. Bu ülkede kaldığım sürece Ethem Bey Camiinin içini görebileceğimi sanmıyorum. Vaktiyle dini bayramlarda bu cami herhalde dolup taşıyordu. Şimdi sanki zamana küsmüş gibi sessizce orada duruyor. Cami kapalı, Arnavutlar açıkça kurban bayramını kutlamıyorlar ama evlerinde gizli gizli bayramlaşıyor, birbirlerinin bayramını kutluyorlarmış diye duyuyoruz.¹⁰⁵

Enver Hoca'nın dinlerle ilgili tüm katı tutumuna rağmen Arnavutluk'ta dini yasaklayınca Arnavutluk kütüphanelerinde bulunması gereken söz konusu dinsel kitapları,

⁹⁹ Enver Hoca, *Marksist-Leninist Teoriyi Devrimci Pratikte Sımsıkı Birleştirerek Öğrenelim*, Ankara, Temmuz 1975, s. 6; *Portrait Of Albania*, (The 8 Nentori Publishing House, Tirana 1982), s. 117.

¹⁰⁰ Mark J. Hurley, "Albania, the Church Triumphant in Ruins", *America*, February 20, 1993, s. 4-5.

¹⁰¹ *Hürriyet Gazetesi*, 09 Mart 1951, s. 3.

¹⁰² James S. Torrens, "Albania, Never or Next", *America*, March 2, 1991, Vol.164, No.8, s. 232-235.

¹⁰³ Hiorth, "Albania".

¹⁰⁴ Agim Neza, a.g.e., s. 53.

¹⁰⁵ Bilal N. Şimşir, *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri Büyükelçilik Anıları (1985-1988)*, Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları (ASAM Yayınları, Ankara, 2001), s. 192.

Arnavutluk Devlet Arşivleri'nde bulundurmak için toplatması ve arşive koydurması oldukça ilginçtir.¹⁰⁶

Arnavutluk'un 1990'larda Batı'ya açılmasıyla birlikte İslam dâhil dinin yeniden doğuşu gerçekleşmiştir. Demokrasinin ilk yılları boyunca Arnavut Müslümanları ülkede az sayıda medrese açmış ve bir miktar cami inşa etmiştir. Denizaşırı ülkelerin Müslüman organizasyonlarının yardımıyla Arnavut Müslümanları dini faaliyetleri organize edilmiştir.

Bununla birlikte, Arnavutluk'un Batı'ya açılmasıyla Enver Hoca döneminde her çeşit dini inanca ve baskıya alet olan bir kısım eski komünistin, Arnavutluk'un yeniden İslamlaşması olarak algıladıkları şeyi düşmanca protesto ettikleri de görülmüştür.¹⁰⁷

Sonuç

Enver Hoca genelde Müslüman ülkelerde “Hoca” soyadından dolayı ilk bakışta Müslümanlık yönü güçlü bir ailenin temsilcisi olarak kabul edilmiştir. Her ne kadar Enver Hoca Müslüman bir aile köküne sahip olsa da, ne Müslümanlığı ne de diğer dinleri toplumun idaresinde esas olarak almış ve iktidara geldiği andan itibaren dine karşı olumsuz tutum içerisinde bulunmuştur. Bir başka deyişle Enver Hoca yaşamı boyunca genel olarak dine karşı bir tutum sergilemiştir.¹⁰⁸

II. Dünya Savaş sonrası Doğu Avrupa'daki bütün komünist rejimler başlangıçta örgütlü bir şekilde dine karşı düşmanca davranmışlar, ama hiç biri Arnavutluk kadar ileri gitmemiştir.¹⁰⁹ Enver Hoca ve arkadaşları dine karşı paranoyak bir ruh halinde bulunmuşlardır. Onlar dinin Arnavutluk'a tamamıyla negatif bir etki yaptığını inanmışlardır. Dinin toplumu böldüğünü, halka yabancı etkisini aşıladığını, yavaş yavaş her şeye razı olan kaderci bir toplum yarattığını ve bunun da maddesel olarak gelişmeyi engellediğini düşünmüşlerdir. Arnavutluk'un dininin olmadığını, çok çabuk fırsatlardan yararlanan bir toplum olarak kendilerine yarar ne varsa onu kabul edip uyguladıklarını da belirtmişlerdir. Ayrıca Enver Hoca “Arnavutluk'un bir tek dini vardır o da Arnavutçuluktur” demiştir.¹¹⁰

Enver Hoca döneminde din konusu oldukça önemli bir yer tutmuştur. Arnavutluk, hiçbir sosyalist ülkenin uygulamadığı kadar din konusunda sert bir tutum takınmıştır. Enver Hoca döneminde ülkede, 2169 cami, kilise, manastır ve öteki kurumları kapsayan ve dinsel amaçlarla kullanılan bütün binalar kapatılmış, dinsel faaliyetler suç sayılmış ve bu yasağı çiğneyenler en ağır bir şekilde cezalandırılmıştır. Hükümet, etkin bir biçimde dinin kökünü kazınmış, dini liderleri halkın gözü önünde aşağılamayı bir devlet politikası yapmıştır. Kişilere ait tüm dinsel objeler toplatılmış, din önderleri herkesin içinde aşağılanmış, hapsedilmiş ve hatta öldürülmüştür. Halkın evlerindeki tüm dini kitaplar müsadere edilmiştir.

¹⁰⁶ *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Arnavutluk Özel Dosyası-II, Bahar 2005/33, Mart 2005, Ankara, s. 13.*

¹⁰⁷ Olsi Jazexhi, “Komünizm Sonrası Arnavutluk'ta İslamofobi'nin Politik Suiistimali 2”

http://tercumeler.blogspot.com/2008/10/komnizm-sonras-arnavutlukta_29.html İT: 08 Temmuz 2012.

¹⁰⁸ Raymond Hutchings, *Perpectives on Albania*, (New York, USA, 1992), s. 118.

¹⁰⁹ Poulton, *Balkanlar*, s. 236-237.

¹¹⁰ Pearson, *Albania*, s. 586.

Enver Hoca, dinin özellikle de çoğunluğun bağlı olduğu Müslümanlığın, Arnavut ulusal uyanışını geciktirdiğini düşünmüştür. Bu düşünce, Enver Hoca'nın despotizmiyle de birleşince, dine ve dini özgürlüklere karşı amansız bir sindirme ve yok etme harekâtı başlatılmıştır. Enver Hoca, Arnavutluk'un geri kalmışlığını da dine bağlamış ve bundan dolayı din ve din ile ilgili değerleri yok etmeye çalışmıştır.¹¹¹

Aslında Enver Hoca'nın dikta yönetimi her alanda kendini göstermiştir. Nitekim Arnavutluk'ta Kasım 1982 yılında yapılan Yasama Meclisi seçimlerine halkın yüzde yüzü katılmış ve oylamaya katılan 1.627.000 lehte oya karşılık yalnız bir hayır oyu ile 8 geçersiz oy kullanıldığı belirtilmiştir.¹¹² Bu tablo Enver Hoca'nın oluşturduğu korkuya dayalı otoritenin en açık göstergesini teşkil etmiştir. Bununla birlikte Enver Hoca'nın ülkesini dinsiz ilan etmesi ile Arnavut halkı geçmişte olan değerlerini bir çırpıda yitirmemiştir. Dini değerler ve inançlar bir şekilde devam etmiştir. Sonuç olarak Arnavutlar İslam ve Hıristiyanlık dinlerini Enver Hoca'nın tüm yasaklamalarına rağmen gizli de olsa kabul etmiş ve bugüne taşımışlardır.

Enver Hoca'nın yalnızlık rejimi ile birlikte köklü değişiklikler olmuştur. "Biz kendimize yeteriz" felsefesinden hareket eden Enver Hoca ülke içinde sürekli gergin hava esmesini sağlamayı temel prensip kabul etmiş bir liderdi.¹¹³ Dine dair değerlendirmeler dönem dönem farklılıklar göstermiş olsa da sonuçta dini teşkilatlar ortadan kaldırılmıştır. Özellikle, 1967'den sonra Çin ile kurulan ittifak 1978'e kadar devam etmiş ve bu tarihten itibaren bütün dinler yasaklanmış, ateizm anayasada yerini almıştır.¹¹⁴ Enver Hoca'nın ülkesini dinsizleştirme eylemine karşı yeterli mücadele yapılamaması ve bu konunun ancak Enver Hoca'nın ölümünden sonra normale dönmesi ise Enver Hoca'nın katı yönetiminin en belirgin işareti olarak günümüze kadar gelmiştir. 29 Ağustos 1949 tarihinde *Cumhuriyet Gazetesi* yazarı Ömer Rıza Doğrul "Enver Hoca'nın Arnavutluk'u" adlı yazısında ifade ettiği gibi Arnavutluk'ta başta din ve vicdan özgürlüğü olmak üzere bütün hürriyetler çiğnenmiş o halkı ezip geçmiştir.¹¹⁵

KAYNAKÇA

I. ARŞİV BELGELERİ

1. Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi(BCA)

BCA, Fon Kodu:03010,Kutu Kodu:233, Dosya No:570, Belge No:12.

BCA, Fon Kodu:03010, Kutu No:233,Dosya No:570, Belge No:19.

BCA, Fon Kodu:030180102, Kutu No:199, Dosya No:68, Belge No:2.

¹¹¹ Burak Reis Sat, "Arnavutluk: Dün ve Bugün", *Strateji* 1996/3,s.109-147.

¹¹² *Cumhuriyet Gazetesi*, "Arnavutluk'ta Yasama Meclisi Seçimlerinde Sadece Bir Hayır Oyu Çıktı", 17 Kasım 1982, s. 3.

¹¹³ *Tercüman Gazetesi*, 15 Nisan 1985, s. 2.

¹¹⁴ Sokol Brahaj, "Arnavutların Din Anlayışları", *Balkan Günlüğü*, 4 Nisan 2009, s. 4.

¹¹⁵ *Ayin Tarihi*, Sayı:189, Ankara, (1-31 Ağustos 1949).

II. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ ZABIT CERİDELERİ

Cumhuriyet Senatosu, Tutanak Dergisi, Cilt:3, Toplantı:11, 32'inci Birleşim, 08.02.1972, s. 128.

III. RESMİ YAYINLAR

Ayın Tarihi, Sayı:148, 1-31 Mart 1946.

Ayın Tarihi, Sayı:160, 1-31 Mart 1947.

Ayın Tarihi, Sayı:189, 1-31 Ağustos 1949.

Ayın Tarihi, Sayı:166, 1-30 Eylül 1946.

Ayın Tarihi, Sayı:215, 1-31 Ekim 1951.

Ayın Tarihi, Sayı:276, 1-30 Kasım 1956.

IV. GAZETELER**1. Cumhuriyet Gazetesi**

Cumhuriyet Gazetesi, 15 Nisan 1973.

Cumhuriyet Gazetesi, 24 Ekim 1976.

Cumhuriyet Gazetesi, 30 Aralık 1976.

Cumhuriyet Gazetesi, 22 Şubat 1977.

Cumhuriyet Gazetesi, 07 Ocak 1978.

Cumhuriyet Gazetesi, 17 Kasım 1982.

2. Milliyet Gazetesi

Milliyet Gazetesi, 29 Kasım 1973.

3. Hürriyet Gazetesi

Hürriyet Gazetesi, 13 Ağustos 1950.

Hürriyet Gazetesi, 09 Mart 1951.

4. Tercüman Gazetesi

Tercüman Gazetesi, 15 Nisan 1985.

5. Ulus Gazetesi

Ulus Gazetesi, 22 Ağustos 1969.

Ulus Gazetesi, 16 Eylül 1969.

V. HATIRALAR

HOCA, Enver. *Marksist-Leninist Teoriye Devrimci Pratikte Sımsıkı Birleştirerek Öğrenelim*, Ankara, Temmuz 1975.

ŞİMŞİR, Bilal N. *Türkiye-Arnavutluk İlişkileri Büyükelçilik Anıları (1985-1988)*, Avrasya Stratejik Araştırma Merkezi Yayınları (ASAM Yayınları), Ankara, 2001.

VI. TETKİK ESERLER

AKMAN, Halil. *Paylaşılamayan Balkanlar*. İstanbul, Aralık 2006.

BARTL, Peter. *Milli Bağımsızlık Hareketleri Esnasında Arnavutluk Müslümanları (1878-1912)*. (Çeviren: Ali Taner), İstanbul, 1998.

BAŞDOĞAN, Ferhat. "Arnavutluk ve Türkiye-Arnavutluk İlişkileri", Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı, *Stratejik Etütler Bülteni*, Yıl 25, Sayı:86, Eylül 1991, s. 62-74.

BEILMANN, Georgia E. *Albania: Religion, Identity and Solidarity*, USA, 2005.

BIBERAJ, Elez. *Albania-A Socialist Maverick*. USA, 1990.

BOZBORA, Nuray. "Arnavut Milliyetçiliğinin Doğuşu, Gelişimi ve Günümüze Etkileri", *Avrasya Dosyası*, Cilt 14, Sayı 1, s. 143-146.

BRAHAJ, Sokol. "Arnavutların Din Anlayışları", *Balkan Günlüğü*, 04 Nisan 2009, s. 4.

BULUT, Faik. "Arnavutluk Bektaşileri", *Atlas Aylık Coğrafya ve Keşif Dergisi*, Sayı 128, Kasım 2003, s. 41-60.

BURKE, John. "Albania-Museum of Marxism", *National Review*, November 12, 1982, s. 1414.

CRAMPTON, R.J. *İkinci Dünya Savaşı'ndan Sonra Balkanlar*. (Çeviren Emel Kurt), İstanbul, 2007.

CRAMPTON, R.J. "Themes-Balkan Communist Leaders" *Journal of Southern Europe and the Balkans*, Volume 6, Number 3, December 2004.

DRABEK, Jan. "Albania in Focus-Report From Albania-A Former Ambassador Finds Both Hope and Despair in Albania", *New Presence (The Prague Journal of Central Europe Affairs)*, Prag-Çekoslovakya, Autumn, 2005, s. 37.

ELSIE, Robert. "Historical Dictionary of Albania", *European Historical Dictionaries*, No:42, USA, 2004.

FISCHER, Bernd J. *Balkan Strongmen, Dictators and Authoritarian Rulers of South-Eastern Europe*. London, 2006.

"From the Partisan Movement of the Second World War to the Kosova Liberation" *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol.25, No.1, March 2009, s. 48-72 ;

GLENNY, Misha. *Balkanlar 1804-1999 Milliyetçilik, Savaş ve Büyük Güçler*, İstanbul.

- GÜLÇİÇEK, Ali Duran. "Arnavutluk'ta Bektaşilik ve Tiran'daki 7. Uluslararası Bektaşi Kongrelerinden İzlenimler", *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Ankara, Kış 2000/16, s.7-91.
- Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi, Arnavutluk Özel Dosyası-II, Bahar 2005/33, Mart 2005, Ankara.*
- HAUSER, Ernest O. "The Red Rape of Albania", *The Saturday Evening Post*, Bari-Italy, November 26, 1949, s. 26-27; 116-118.
- HIORTH, Finngair. "Albania: An Ateheistic State?", http://www.georgefox.edu/academics/undergrad/departments/soc-swk/ree/Hiorth_Albania_articles_previous.pdf İT: 08 Temmuz 2012
- HURLEY, Mark J. "Albania, The Church Triumphant in Ruins", *America*, February 20, 1993, s. 4-5.
- HUTCHING, Raymond. *Perspectives on Albania*. Newyork, USA, 1992.
- HYSI, Shyqyri. "Arnavutluk Bektaşiler Birliğindeki Kriz ve İlerici Bektaşiler Grubu" (Çev. Aylin Ceylan), *Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, Yaz 2004/30, s. 267-303.
- JACQUES, Edwin E. *The Albanians-An Ethnic History From Prehistoric Times to the Present*. Volume 2, North Carolina, USA, 2009.
- JAZEXHI, OLSI. "Komünizm Sonrası Arnavutluk'ta İslamofobi'nin Politik Suiistimali 2" http://tercumeler.blogspot.com/2008/10/komnizm-sonras-arnavutlukta_29.html İT: 8 Temmuz 2012.
- KALAYCIOĞLU, Ersin. "Balkanlarda Milliyetçilik ve Siyasal Yaşam:1918-1939", *Murat Sarıca Adına Sempozyum 30-31 Ocak 1993*, İstanbul, 1994, s. 49-67.
- KAVAS, Ahmet. "Arnavutluk", *Diyanet Aylık Dergisi*, Sayı 197, Mayıs 2007, s. 58-61.
- KÜÇÜK, Murat. *Tarihten Günümüze Makedonya ve Arnavutluk'ta Bektaşilik-Bir Nefes Balkan*. İstanbul Mayıs 2005.
- LOGORECI, Anton. *The Albanians-Europe's Forgotten Survivors*. London, 1977.
- MCGOWAN, James C. "Martyr For a Forgotten Country" *America*, March 2, 1991, s. 26-248.
- NEZA, Agim, *Albania*. Tiran, 2003.
- O'DONNELL, James S. *A Coming of Age Albania Under Enver Hoxha*. USA, 1999.
- ÖZFATURA, Mustafa Necati, "Tarihten Günümüze Arnavutluk ve Gerçekler", *Yeni Türkiye, Türk Dünyası Özel Sayısı II*, İstanbul, Temmuz-Ağustos 1997, Yıl 3, Sayı 16, s.1853-1858.
- PEARSON, Owen. *Albania as Dictatorship and Democracy, From Isolation to the Kosovo War (1946-1998)*, London, 2006.
- Portrait Of Albania*. The 8 Nentori Publishing House, Tirana, 1982.
- POULTON, Hugh. *Balkanlar –Çatışan Azınlıklar, Çatışan Devletler*. Türkçesi: Yavuz Alagon, İstanbul, Nisan 1993.

- REGNERY, Alfred S. "Pilgrimage to Albania", *The American Spectator*, September 2010, s. 58-60.
- "Religious Genocide in Albania", *America* Feb. 2, 1985, s. 77.
- SAT, Burak Reis Sat. "Arnavutluk: Dün ve Bugün", *Strateji* 1996/3,s.109-147.
- SCHWARTZ, Stephen. "Enverists" and 'Titoists' – Communism and İslam in Albania and Kosova, 1941–99: From the Partisan Movement of the Second World War to the Kosova Liberation" *Journal of Communist Studies and Transition Politics*, Vol.25, No.1, Washington- USA, March 2009, s. 49.
- TAŞKIRAN, Cemalettin Taşkıran. *Balkanlarda İzlerimiz*. Ankara, 2010.
- TORRENS, James S. "Albania, Never or Next", *America*, March 2,1991,Vol.164,No.8, s. 232-235.
- TURAN, Ömer. "Balkan Ülkelerinde Dini Eğitim", *Avrasya Etüüdleri*, TİKA Yayınları, Kış 2002, Sayı:21, s. 101-113.
- VICKERS, Miranda. *The Albanians-A Modern History*. London-Newyork, 1995.
- WACHTEL, Andrew Baruch. *Dünya Tarihinde Balkanlar* (Çeviren: Ali Cevat Akkoyunlu), İstanbul, Ekim 2009.